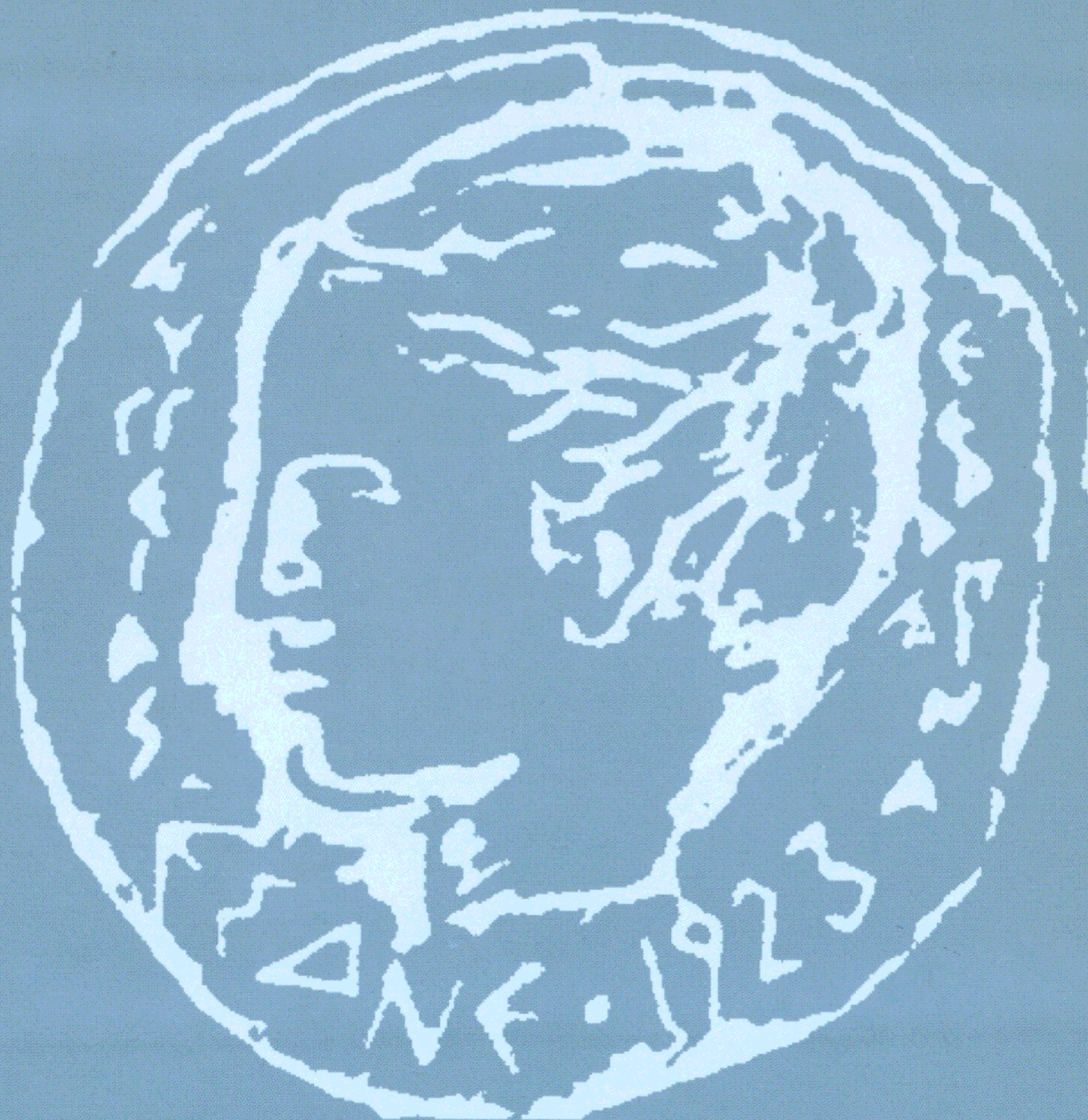

ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗ

Τόμος 35 - Τεύχος 4 - Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1996

NOSILEFTIKI

QUARTERLY PUBLICATION OF THE
HELLENIC NATIONAL GRADUATE NURSES ASSOCIATION

Vol 35 - No 4 - October - December 1996

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Πορίσματα-Προτάσεις 23ου Πανελληνίου Νοσηλευτικού Συνεδρίου Καβάλα 20-23 Μαΐου 1996	202
2. Ο ρόλος της Νοσηλευτικής στην οικολογική κρίση Κ. Μυριλιώτου	208
3. Ηθικά διλήμματα στη Μαιευτική Νοσηλευτική Α. Λυκερίδου - Αβραμιώτη	212
4. Νοσηλευτική διάγνωση: Κατανόηση του όρου και απόψεις για την εφαρμογή του από τους Έλληνες νοσηλευτές Δ. Δημητρελλής	220
5. Σχέσεις μεταξύ νοσηλευτικής θεωρίας, έρευνας και πράξης: Διαφορετικές προσεγγίσεις και προβλήματα Δ. Σαπουντζή-Κρέπια	227
6. Πρόληψη και αντιμετώπιση των δηλητηριάσεων στα παιδιά Β. Μάτζιου	234
7. Δοκιμασία κόπωσης. Η νοσηλευτική συνεισφορά Π. Βολοβότσι, Γ. Κατσεάς	240
8. Συστήματα ταξινόμησης Ασθενών στη Νοσηλευτική Χ. Λεμονίδου, Αν. Μερκούρης	244
9. Νοσηλευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και ειδικότερα Αθήνας και Πειραιά του 19ου αιώνα Λ. Κουρκούτα	254
10. Ο Καταστατικός Χάρτης της Λουμπλιάνα σχετικά με τη μεταρρύθμιση της φροντίδας υγείας Απόδοση: Β. Μπάρμπα	262
11. Συνδιάσκεψη του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας. «Μεταρρυθμίσεις στη Φροντίδα Υγείας στην Ευρώπη»	265
12. Περιεχόμενα έτους 1996	267
13. Οδηγίες για τους συγγραφείς	269

CONTENTS

1. Inferences-Proposals of the 23rd Panhellenic Nursing Congress Kavala 20-23 May 1996	202
2. The role of nursing in the ecological crisis K. Myriliotou	208
3. Ethical dilemmas in midwifery A. Lykeridou - Avramioti	212
4. Nursing diagnosis: Understanding the term and suggestions for its application by greek nurses D. Dimitrelis	220
5. Relations between nursing theory, practice and research: Differing approaches and problems D. Sapountzi - Krepia	227
6. Prevention and management of poisoning in children B. Matziou	234
7. Exercise stress testing, nursing role P. Volovotsi, G. Katseas	240
8. Patient classification systems in nurisng C. Lemonidou, A. Merkouris	244
9. Hospitals of Greece, especially in Athens and Piraeus, of the 19th century L. Kourkouta	254
10. The Ljubljana charter on Reforming Health Care Translation: V. Barba	262
11. Who Conference on European Health Care Reforms	265
12. Contents of the year 1996	267
13. Instructions to authors	269

- «ΤΑ ΕΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΔΕΝ ΕΚΦΡΑΖΟΥΝ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΕΣΔΝΕ».
- ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΑΛΛΑΓΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕ ΝΑ ΜΑΣ ΤΟ ΚΑΝΕΤΕ ΓΝΩΣΤΟ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΛΑΒΕΤΕ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ.

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ - ΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικός Σύνδεσμος
Διπλωματούχων Νοσηλευτριών - Νοσηλευτών
Ελλάδος
Πύργος Αθηνών, Γ' κτίριο, 2ος όροφος
Μεσογείων 2, 115 27 ΑΘΗΝΑ
Τηλ.: 77 02 861

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ε. Αγιώτου-Δημοπούλου
Ε. Γουλιά
Α. Καλοκαιρινού
Μ. Μαλγαρινού
Α. Παπαδαντωνάκη
Ε. Πατηράκη
Α. Πορτοκαλάκη
Α. Ραγιά
Ε. Χαραλαμπίδου

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Μαλγαρινού
Επίτ. Καθηγήτρια ΤΕΙ Αθηνών
Πύργος Αθηνών - Γ' Κτίριο, 2ος όροφος - 115 27 ΑΘΗΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α.Β.Ε.Ε.
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 80, 114 71 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ. 3624 728, 3609 342, 3601 605, FAX: 3601 679

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Νοσηλεύτριες/ές-Σπουδάστριες/ές	2500	δρχ.
Οργανισμοί-Εταιρείες-Βιβλιοθήκες	4500	δρχ.
Εξωτερικού	40	\$
Τιμή τεύχους	750	δρχ.
Τιμή τευχών 1990, 1991	600	δρχ.
» » 1985-1989	500	δρχ.

Νοσηλευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και ειδικότερα Αθήνας και Πειραιά του 19ου αιώνα

Λαμπρινή Κουρκούτα

Διδάκτωρ νοσηλευτικής Πανεπιστημίου Αθηνών

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Νοσηλευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και ειδικότερα Αθήνας και Πειραιά του 19ου αιώνα. Στην παρούσα εργασία αναφέρονται τα νοσοκομεία που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Ειδικότερα τα νοσοκομεία Αθηνών και Πειραιά. **Νοσηλευτική 4: 254-261, 1996.**

Τα νοσηλευτικά ιδρύματα του 19ου αιώνα στην Ελλάδα μπορούν να διακριθούν σε Νοσοκομεία που υπήρχαν πριν από την Επανάσταση του 1821, σε Νοσοκομεία που ιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και σε αυτά που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση.

Τα προ της Επανάστασης νοσοκομεία χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: σε «αυτοτελή» νοσοκομεία και σε νοσοκομεία «προσκολλημένα σε Μονές», κάτι που είχε εγκαινιασθεί στη Βυζαντινή εποχή. Για τα νοσοκομεία της προεπαναστατικής περιόδου λεπτομερείς πληροφορίες δεν υπάρχουν. Κατά τον Γ. Πουρναρόπουλο¹ τέτοια νοσοκομεία υπήρχαν στο Ναύπλιο, στα Ιωάννινα, στις Σέρρες, στη Χίο και αλλού. Νοσοκομεία «προσκολλημένα σε Μονές» υπήρχαν στη Μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, στις Μονές Δόμπου και Οσίου Λουκά στη Βοιωτία,

στη Μονή Ασωμάτων Πετράκη στην Αθήνα και αλλού¹.

Ως προς τα νοσοκομεία που ιδρύθηκαν κατά τον Αγώνα (1821) αναφέρονται της Καλαμάτας, του Μυστρά, του Ναυπλίου, της Βυτίνας, της Δημητσάνας, των Πατρών, της Δρίβης Αχαΐας, του Αργους, της Υδρας, του Πόρου, της Σύρου, της Χίου, των Σερρών, των Ιωαννίνων και του Μεσολογγίου¹.

Το 1825 αποτελεί σταθμό στην ίδρυση νοσηλευτικών ιδρυμάτων. Θεσπίστηκε Νόμος για την ίδρυση νοσοκομείων από την Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδας που κατά τον Γ. Πουρναρόπουλο¹, περιελάμβανε τα εξής: «Επειδή η σύστασις των νοσοκομείων, όχι μόνον είναι έργο φιλόανθρωπον, αλλά και χρέος απαραίτητον της Διοικήσεως. Επειδή από μόνην την σύστασιν δεν προκύπτει η ανάλογος ωφέλεια, αν δεν είναι βάσιμος και σταθερά, και

Διά να γενή τοιαύτη, οία απαιτείται ανάγκη να διορισθή πόρος σταθερός και ανάλογος με τας χρείας και τας περιστάσεις.

Το Βουλευτικόν θεσπίζει

Α' Να συσταθώσι τα αναγκαία νοσοκομεία διά τους ασθενείς και πληγωμένους.

Β' Αφ' όλης τας πληρωμάς των μισθών, όσοι γενούν από την σήμερον να κρατήται ήμισυ εις τα εκατόν, να αφιερωθή διά τα έξοδα των νοσοκομείων.

Γ' Το Ταμείον να κρατή εις χωριστόν μέρος την ποσότητα του ημίσεος εις τα εκατόν εφ' όσας εδιωρίσθη ή θέλει διορισθή να κάμη πληρωμάς μισθών, και εις το τέλος εκάστου μηνός να παραδίδη το όλον της συντάξεως εις τους επί των νοσοκομείων διορισθησομένους επιστάτας με καθαρόν λογαριασμόν.

Δ' Να γενή διάταξις γενική περί του τρόπου συντάξεως και της επιστασίας των νοσοκομείων, η οποία κυρωθείσα να προστεθή ως παράρτημα εις τον παρόντα νόμον.

Ε' Τα Υπουργεία των Εσωτερικών και της Οικονομίας να ενεργήσωσι τον παρόντα νόμον, εφ' όσον εις έκαστον αυτών ανήκει.

ΣΤ' Ο παρών νόμος καταχωρισθείς εις τον κώδικα των νόμων να δημοσιευθή.

«Εξεδόθη εν Ναυπλίω τη 5η Οκτωβρίου 1825».

Η απελευθέρωση βρήκε την Ελλάδα ύστερα από ένα μακρύ αγώνα καθημαγμένη. Η φτώχεια ήταν τραγική όπως, άλλωστε, και πολλοί περιηγητές που την επισκέφθηκαν τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης περιγράφουν. Κατά τον Κ. Μπίρνη² η δημόσια αντίληψη στον τομέα της νοσηλείας των απόρων ήταν σχεδόν ανύπαρκτη στην Αθήνα, ενώ μία εφημερίδα την άνοιξη του 1835 έγραφε «...Αι Αθηναίαι φροντίζουν διά χορούς... δεν εφρόντισαν όμως να συστήσουν εν νοσοκομείον, και οι δυστυχείς ασθενείς ταλαιπωρούνται και αποθνήσκουν εις τας αγυιάς των. Πόσον άρα γε δεν ήθελον ευχαριστήσσει οι κύριοι ούτοι τον σεβαστόν

Βασιλέα μας, αν αντί του χορού επερίθαλπον ασθενείς και δυστυχούντας».

Ως προς τα νοσηλευτικά Ιδρύματα που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα αυτή την περίοδο οι λεπτομερείς πληροφορίες είναι λίγες. Και αυτές για πολλά χρόνια μετά την Επανάσταση. Κατά τον Α. Μανσόλα³ στην Ελλάδα του 1878 υπήρχαν 12 Νοσοκομεία από ένα σε Αθήνα, Πειραιά, Κέρκυρα, Μεσολόγγι, Πάτρα, Ναύπλιο, Σύρο, Ζάκυνθο, Λευκάδα και δύο στην Κεφαλλονιά, ένα Οφθαλμιατρείο στην Αθήνα και από ένα Λεπροκομείο σε Κύμη και Θήρα. Η στατιστική του Α. Μανσόλα είναι αμφίβολο αν είναι ακριβής. Τούτο λέγεται διότι λόγου χάρη δεν αναφέρει το Φρενοκομείο της Κέρκυρας το οποίο ιδρύθηκε το 1866. Επίσης αναφέρει την ύπαρξη δύο Λεπροκομείων από ένα σε Κύμη και Θήρα, ενώ στη λοιπή βιβλιογραφία⁴ (όπως η Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Πυρσός, ΚΒ, 237) σημειώνεται ότι το πρώτο Λεπροκομείο στην Ελλάδα ήταν της Σπιναλόγγα στην Κρήτη (Αυτό ιδρύθηκε το 1904 και μετά ακολούθησαν τα των Αθηνών, Χίου και Σάμου).

Πληροφορίες για τα νοσηλευτικά ιδρύματα της μετα-Επαναστατικής Περιόδου παρέχονται και από τον R. Bickford-Smith⁵, ο οποίος περιόδευσε την Ελλάδα στα χρόνια 1890-1892. Αυτός αναφέρει τα εξής ιδρύματα: α) Στην Αθήνα το Πολιτικό Νοσοκομείο, το Οφθαλμιατρείο, το Βρεφοκομείο, το Πτωχοκομείο, το Ψυχιατρικό Ασυλο (ή Δρομοκαϊτειο Φρενοκομείο) και το Θεραπευτήριο «Ευαγγελισμός». β) Στον Πειραιά το Τζάννειο και το Ναυτικό Νοσοκομείο. γ) Στην Επαρχία, ένα στην Κεφαλλονιά και δύο στη Σύρο (το ένα των Ρωμαιοκαθλικών).

Αρκετές πληροφορίες υπάρχουν μόνο για τα Νοσοκομεία που ιδρύθηκαν μετά την Επανάσταση σε Αθήνα και Πειραιά. Αυτά κατά χρονολογική σειρά ίδρυσης ήταν:

1ον Στρατιωτικό Νοσοκομείο Αθηνών

Το καλοκαίρι του 1834 ο υπολοχαγός

Γουλιέλμος Βάιλερ άρχισε την ανέγερση του Στρατιωτικού Νοσοκομείου του Μακρυγιάννη που συμπληρώθηκε το 1836². Ήταν το πρώτο Νοσοκομείο της ελεύθερης Ελλάδας και το πρώτο επιβλητικό κτίριο των Αθηνών⁶.

2ον Πολιτικό Νοσοκομείο ή Δημοτικό Νοσοκομείο «Ελπίς»

Ωνομάσθηκε Πολιτικό σε αντιδιαστολή προς το Στρατιωτικό². Από τα πρώτα μεγάλα Νοσοκομεία που κτίστηκαν στην Αθήνα. Θεμελιώθηκε το 1836, επί δημαρχίας Α. Πετράκη, σε σχέδια άγνωστου αρχιτέκτονα⁷. Δωρητές ήταν ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α΄, πατέρας του βασιλιά Όθωνα, ο ίδιος ο βασιλιάς, η Αμαλία, ο ιππότης Εϋνάρδος, ο Βαρώνος Κ. Μπέλλιος από τη Βιέννη, ο Αλ. Μαυροκορδάτος, ο Κ. Γαλάτης, ο Ι. Κοντογιαννάκης, η Ραλλού Μουρούζη και πολλοί άλλοι ομογενείς. Κτίστηκε αρχικά ημιδιώροφο μόνο το κεντρικό μέρος του κτιρίου. Το 1858 κτίστηκαν οι δύο εκατέρωθεν πτέρυγές του².

Διοικείται από Αδελφάτο που αποτελείτο από καθηγητές της Ιατρικής Σχολής και μέλη του Συμβουλίου του Δήμου Αθηναίων, με Πρόεδρο τον εκάστοτε Δήμαρχο⁸. Αρχισε τη λειτουργία του το 1842 με ειδικότερο σκοπό την κλινική διδασκαλία των φοιτητών της Ιατρικής. Η νοσηλεία γινόταν δωρεάν. Περιέθαλπε κυρίως απόρους⁷. Το 1891 αντιμετώπισε 1453 περιπτώσεις από τις οποίες οι 97 ήταν Αθηναίοι, οι 860 Έλληνες από την Επαρχία, οι 450 Έλληνες από την «αλύτρωτη Ελλάδα» και οι 46 αλλοδαποί. Είχε παθολογικές και χειρουργικές πτέρυγες. Οι πρώτες κάλυπταν το 60% των περιπτώσεων από τις οποίες οι 309 αφορούσαν τ' αναπνευστικά όργανα, οι 229 τα «ζυγωματικά» και οι 106 τα πεπτικά. Οι περισσότερες χειρουργικές περιπτώσεις ήταν τραυματισμοί, 109 τον αριθμό⁵.

3ον Νοσοκομείο Μεταδοτικών Νοσημάτων

Ιδρύθηκε το 1836. Λειτουργούσε με οικο-

νομική ενίσχυση του Δημοσίου και του Πανεπιστημίου⁹.

4ον Δημόσιο Μαιευτήριο

Ιδρύθηκε με διάταγμα στις 26 Φεβρουαρίου 1838. Λειτουργούσε με δαπάνες του Κράτους και είχε διευθυντή τον εκάστοτε καθηγητή της Μαιευτικής του Πανεπιστημίου¹⁰. Σκοπό είχε τη διδασκαλία και την άσκηση των φοιτητών της Ιατρικής, τη μόρφωση των μαιών και τη δωρεάν περίθαλψη των εργαζομένων και απόρων Ελληνίδων μπερών. Χρησίμευε για τη νοσηλεία εγκύων, επιτόκων και ασθενών από νοσήματα γενετικών οργάνων, εκτός από αφροδίσια⁹. Στην αρχή είχε μόνο 4 κρεβάτια, τα οποία προοδευτικά έως τις αρχές του 20ού αιώνα, αυξήθηκαν σε 100¹¹.

5ον Οφθαλμιατρείο

Στην αρχή ονομαζόταν «Νοσοκομείο των Οφθαλμιόντων»¹¹.

Ιδρύθηκε⁹ στις 14 Αυγούστου 1843, μετά από πρόταση και ενέργειες του Αγγλου Οφθαλμιάτρου Nayler Bey, ο οποίος κατέθεσε και τα πρώτα κεφάλαια για την ανέγερσή του. Η κατάθεση του θεμέλιου λίθου έγινε τον Απρίλιο του 1847, σε σχέδια του Δανού C. Hansen. Όπως αναφέρει ο Κ. Μπίρης² το κτίσιμο διακόπηκε για ένα διάστημα και ξανάρχισε το 1849, αλλά προχώρησε μόνο μέχρι τη στάθμη των παραθύρων του υμιυπογείου, διότι εξαντλήθηκαν τα διαθέσιμα χρήματα. Την άνοιξη του 1850 ο C. Hansen παραιτήθηκε και η συνέχιση του έργου ανατέθηκε στο Λ. Καυταντζόγλου, ο οποίος ακολούθησε, κατ' εντολή του Όθωνα, βυζαντινό ρυθμό. Η αποπεράτωση του κτιρίου έγινε το 1854, μετά από εράνους με συντονίστρια τη βασίλισσα Αμαλία⁸. Το 1868 το Οφθαλμιατρείο υπήχθηκε στην Ιατρική Σχολή και αποφασίσθηκε η επαύξησή του με την προσθήκη ενός ορόφου. Το έργο αυτό πραγματοποιήθηκε από τον

Γ. Μεταξά. Το 1881 προστέθηκε στο βάθος του δώματος υπερώο και στην αυλή ένα ανεξάρτητο κτίριο ως εξωτερικό ιατρείο².

Ο R.B. Smith⁵ αναφέρει ότι το Οφθαλμιατρείο στα χρόνια 1890-1891 νοσήλευε περίπου 1200 περιπτώσεις το χρόνο, από τις οποίες 65% ήταν άνδρες, 20% γυναίκες και 15% παιδιά. Η περιουσία του ανέρχονταν σε πάνω από 15.000 λίρες.

Σημειώτέον ότι η πρώτη εγκατάσταση κέντρου για την αντιμετώπιση ασθενών με οφθαλμικές παθήσεις οφείλεται στον Roeser, πρώτο ιατρό του βασιλιά Οθωνα⁹.

6ον Αστυκλινική

Αρχισε να λειτουργεί⁸ το Νοέμβριο του 1857, σαν παράρτημα της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου.

Τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της νοσηλεύτηκαν 1921 άτομα. Προορισμός της ήταν η πρακτική εξάσκηση των τελειοφοίτων της Ιατρικής και η δωρεάν εξέταση των απόρων πολιτών. Πολλές φορές όταν οι άρρωστοι αδυνατούσαν να προσέλθουν στην Αστυκλινική, ο εφημερεύοντας ιατρός υποχρεούνταν να τον επισκεφθεί στο σπίτι του και αν ήταν ανάγκη μεταφερόταν στην Παθολογική Κλινική της Αστυκλινικής όπου νοσηλευόταν δωρεάν¹².

7ον Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών

Ο Οργανισμός του συστήθηκε το 1859 επί δημαρχίας Γ. Σκούφου⁷.

Από το 1836 τα βρέφη τα εκτιθέμενα στους δρόμους της Αθήνας παραδίδονταν απ' ευθείας από τη Δημαρχία σε άπορες οικογένειες, που μισθοδοτούνταν για τη διατροφή τους και επιβλέπονταν από ένα δημοτικό ιατρό¹⁷. Κατά τον Κ. Μπίρη² το 1849 ο Δήμος Αθηναίων συνέστησε Ορφανοτροφείο έκθετων βρεφών και για τούτο νοίκιασε ιδιωτικό οίκημα κοντά στη Μητρόπολη αρχικά και στο Ναό Αγίων Θεοδώρων αργότερα. Λόγω κακής εγκατάστασης όμως, η

λειτουργία του Ιδρύματος ήταν ατελής και η θνησιμότητα των βρεφών υπερέβαινε τα 50%.

Το 1860 το Δήμος αποφάσισε να κτίσει συστηματικό Βρεφοκομείο και για τούτο πραγματοποιήθηκε έρανος στον οποίο ο Ι. Κοντογιαννάκης (πρόξενος της Ελλάδας στην Πετρούπολη) πρόσφερε 40.000 φράγκα και η βασίλισσα Αμαλία 20.000 δρχ. Η έναρξη της οικοδόμησης άρχισε τον Οκτώβριο του 1872 επί δημαρχίας Π. Κυριακού, σε σχέδια του Π. Κάλκου. Αποπερατώθηκε το Μάιο του 1875 με νέα εισφορά 15.000 φράγκων του Ι. Κοντογιαννάκη και 20.000 δρχ. του Δήμου.

Το 1889 χτίστηκε το Θεραπευτήριο του Ιδρύματος (παράπλευρα του Κτιρίου) το οποίο παρείχε νοσηλεία στα βρέφη που αρρώσταιναν. Σε αυτό λειτούργησε μέχρι το 1915 η Παιδιατρική Κλινική του Πανεπιστημίου και ο εκάστοτε Καθηγητής ήταν διευθυντής του Ιδρύματος¹³. Κατά τον R.B. Smith⁵ (στα έτη 1890-1891) ο ετήσιος αριθμός των έκθετων παιδιών κυμαίνονταν από 300 μέχρι 360, σύνολο αρκετά υψηλό.

8ον Πτωχοκομείο ή Γηροκομείο

Ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1864 με πρωτοβουλία του Γ. Βακαλόπουλου. Τη συντήρησή του ανέλαβε η Ελεήμονη Εταιρεία Αθηνών. Αρχισε τη λειτουργία του στις 1 Ιουνίου 1865 συγκεντρώνοντας τους αληθινά φτωχούς, στους οποίους παρείχε και νοσηλεία. Στην αρχή στεγαζόταν σε ιδιωτικά οικήματα⁷. Το 1872 ο Α. Συγγρός πρόσφερε 50-60.000 δρχ. στο Συμβούλιο του Πτωχοκομείου για την κατασκευή κτιρίου. Αυτό χτίστηκε σε οικόπεδο που πρόσφερε ο ηγούμενος της Μονής Ασωμάτων Πετράκη Νικόδημος (μεταξύ των οδών Λουκιάνου και Βασιλίσσης Σοφίας) και ολοκληρώθηκε το 1876¹⁴.

Κατά τον R.B. Smith⁵ (στα έτη 1890-1891) συντηρούσε 180 άπορους, άνδρες και γυναίκες. Το κεφάλαιό του ανέρχονταν σε 400.000 δρχ.

9ον Τζάννειο Δημοτικό Νοσοκομείο Πειραιά

Ιδρύθηκε¹⁵ από το Νικήτα Τζάννε (έμπορο από τα Κύθηρα που πέθανε στον Πειραιά στις 12.10.1864), ο οποίος άφησε όλη την περιουσία του στο Δήμο Πειραιά για την ίδρυση Δημοτικού Νοσοκομείου με σκοπό τη νοσηλεία απόρων Πειραιωτών και Κυθηραίων. Ο θεμέλιος λίθος του τέθηκε στις 24.7.1866 και τα εγκαίνιά του έγιναν στις 23.7.1873. Αποτελείτο στην αρχή από ένα κεντρικό οικοδόμημα στου οποίου τις δύο πτέρυγες ήταν εγκατεστημένα το Παθολογικό και το Χειρουργικό Τμήμα και δύο μικρότερα, ένα Μαιευτικό και ένα Οφθαλμολογικό. Διευθυνόταν από τους κορυφαίους Πειραιώτες ιατρούς. Διοικείτο από Αδελφάτο με Πρόεδρο τον εκάστοτε δήμαρχο Πειραιά.

Κατά τον R.B.Smith⁵ (στα έτη 1890-1891) νοσήλευε περίπου 600 ασθενείς το χρόνο. Στους διάφορους πολέμους χρησιμοποιήθηκε ως στρατιωτικό νοσοκομείο¹⁵.

10ον Ναυτικό Νοσοκομείο Πειραιά

Ιδρύθηκε το 1880. Το 1890 νοσηλεύθηκαν 258 ασθενείς, από τους οποίους απεβίωσαν μόνο 7. Παρείχε τροφή και νοσηλεία σε ξένους ναύτες για 2 1/2 δραχμές την ημέρα, το άτομο⁵.

11ον Θεραπευτήριο «Ευαγγελισμός»

Αναμφίβολα η ίδρυση του Ευαγγελισμού αποτέλεσε σημαντικό γεγονός για την ιστορία των νοσοκομείων της Ελλάδας. Ήταν το αριότερο και πληρέστερο και πιο σύγχρονο νοσοκομείο. Γι' αυτό και γίνεται εκτενέστερη αναφορά σε αυτό.

Η ίδρυσή του οφείλεται στη βασίλισσα Ολγα¹⁶. Συνέστησε κατ' αρχάς Επιτροπή Κυριών η οποία υπό το μητροπολίτη Αθηνών έστειλε εγκύκλιο προς τους Έλληνες του Εξωτερικού και του Εσωτερικού να συμβάλουν με χρήματα

για την ίδρυση ενός σύγχρονου Νοσοκομείου¹⁷. Η ανταπόκριση, μικρή αρχικά, έγινε μεγάλη αργότερα. Ο Μ. Θεοδωρίδης διά του εκτελεστή της διαθήκης του Μ. Μασαρλή, πρόσφερε 130.000 δρχ., ο Ζ. Κορωνιός 16.800 δρχ., η Ιφιγένεια Συγγρού 11.200 δρχ. καθώς και άλλοι¹⁸. Αλλά και οι υψηλοί συγγενείς της βασίλισσας πρόσφεραν γενναία ποσά, όπως ο αυτοκράτορας της Ρωσσίας, ο πατέρας της Μέγας Δούκας Κων/νος, οι αδελφοί της μεγάλοι Δούκες Κων/νος και Δημήτριος, ο Δούκας και η Δούκισσα του Εδιμβούργου και οι βασιλείς της Ιταλίας¹⁹. Ο βασιλιάς Γεώργιος πρόσφερε 11.200 δρχ. Πολλοί πρόσφεραν μικρότερα ποσά που προορίζονταν για τη συντήρηση μιας κλίνης στον Ευαγγελισμό, όπως ο Σ. Ράλλης που έδωσε 10.000 δρχ., ο Πάγγας 2.000 δρχ. καθώς και άλλοι.

Στις 23 Μαρτίου 1881 σε λαμπρή τελετή, παρουσία των βασιλέων τέθηκε ο θεμέλιος λίθος του Θεραπευτηρίου¹⁸. Το οικόπεδο, 16.000 m² περίπου, δώρησε η Ιερά Μονή Ασωμάτων Πετράκη¹⁷. Τα εγκαίνια έγιναν στις 25 Μαρτίου 1884 και παραβρέθηκαν οι βασιλείς, ο πρωθυπουργός Χ. Τρικούπης, οι υπουργοί, διπλωμάτες και άλλοι επίσημοι¹⁸.

Ενδιαφέρον είναι ότι τον Ευαγγελισμό η βασίλισσα Ολγα τον αποκάλεσε «Θεραπευτήριο» επειδή θεώρησε, και δίκαια, ότι δεν αρέσει στους αρρώστους η λέξη Νοσοκομείο¹⁷.

Όπως αναφέρει η Ελένη Λάσκαρη¹⁷, η διοίκηση του Νοσοκομείου ανατέθηκε σε Διοικητικό Συμβούλιο που αποτελείτο από 6 κυρίες και συνεδρίασε μια φορά την εβδομάδα. Η προεδρία ανατέθηκε στην Ιφιγένεια Συγγρού, πρόσωπο γενικού σεβασμού και αγάπης. Οι κυρίες αυτές εκ περιτροπής και για μια εβδομάδα παρέμειναν στον Ευαγγελισμό τις πρωινές ώρες. Η κυρία κατά τη διάρκεια της εβδομαδιαίας υπηρεσίας της, έλεγχε τη λήψη των δωρεών και υπογράφε το σημείωμα της λήψης δωρεάς. Οποιοδήποτε ποσό προοριζόμενο για τον Ευαγγελισμό περνούσε από τα χέρια της Βασίλισσας

προτού φτάσει στην «κυρία επί των οικονομι-
κών» για να πάει στην Ιφιγένεια Συγγρού. Εκτός
της υποχρεωτικής αυτής υπηρεσίας, οι κυρίες
του Δ/Σ επισκέπτονταν τον Ευαγγελισμό οποια-
δήποτε ώρα, είτε για να δώσουν δώρα στους
ασθενείς, είτε για να επιβλέψουν τη νοσηλεία
τους. Και επισκέπτονταν όλους τους ασθενείς
κάθε πρωί. Εισήγαγε λοιπόν η βασίλισσα στη
Νοσηλευτική κυρίες ανωτάτης κοινωνικής
τάξης, κάτι που συντέλεσε στο ν' ανυψωθεί το
επάγγελμα της νοσηλεύτριας, το οποίο έως τότε
ήταν περιφρονημένο¹⁷.

Το 1884 τέθηκαν σε λειτουργία τα δύο κτί-
ρια (κεντρικό και δεξιά πτέρυγα Δ. Θεοδωρίδη)
με αριθμό κλινών 48²⁰. Οι εισφορές συνεχίζο-
νταν. Με δωρεά του Α. Συγγρού 125.000 δραχ-
μών κτίστηκε η (αριστερή) ομώνυμη πτέρυγα¹⁸.
Αυτή λειτούργησε το 1885 και οι κλίνες του
Ευαγγελισμού αυξήθηκαν σε 95²⁰. Βαθμιαία ο
αριθμός των κλινών αυξήθηκε και το 1893 ήταν
130¹⁷. Τότε ο Ζ. Κορωνιός πρόσφερε 50.000
δρχ. για την επίπλωση και τον εξοπλισμό του
κτιρίου¹⁸. Το 1893 το κτίριο του Ευαγγελισμού
αποτελείτο από 3 τμήματα τα οποία συνδέονταν
μεταξύ τους με επικαλυμμένους διαδρόμους²⁰.
Σε κάθε μία πτέρυγα¹⁷ υπήρχε και μία αίθουσα
για απομόνωση ασθενών με μεταδοτικά νοσή-
ματα. Μία άλλη δίοδος ένωνε το κτίριο με την
αίθουσα του χειρουργείου καθώς και με την
κουζίνα. Στο ισόγειο υπήρχε η αίθουσα διοικη-
τικού συμβουλίου, οι αίθουσες επίσκεψης ασθε-
νών και οι θάλαμοι των ασθενών. Στον πρώτο
όροφο υπήρχαν τα δωμάτια των ιδιωτικών ασ-
θενών. Σε μια άλλη θέση στο βορρά του κήπου
υπήρχε ο θάλαμος των νεκροψιών. Κάθε πτέρυ-
γα Θεοδωρίδη και Συγγρού είχε 6 μεγάλους
θαλάμους και 2 δωμάτια για ασθενείς που απαι-
τούν απομόνωση. Οι θάλαμοι ήταν μεγάλοι
παρέχοντας σε κάθε ασθενή περίπου 30 m³
αέρα. Το 1/4 των κλινών προορίζονταν για
εύπορους ασθενείς που νοσηλεύονταν σε μονα-
χικά δωμάτια αντί 10 δρχ. την ημέρα. Άλλο 1/4
των κλινών ήταν σε θαλάμους 2 έως 5 κλινών
αντί 3 έως 5 δραχμών την ημέρα. Τα υπόλοιπα

2/4 των κλινών προορίζονταν για δωρεάν νοση-
λευόμενους. Εφ' όσον υπήρχε κενή κλίνη, κάθε
ασθενής που δεν είχε μεταδοτική νόσο, γινόταν
δεκτός στο Νοσοκομείο. Παρείχε θεραπευτικό
άσυλο σε ξένους ασθενείς οποιασδήποτε κατά-
στασης και εθνικότητας. Ο Ευαγγελισμός νοσή-
λευε εξάλλου εξωτερικούς ασθενείς, οι οποίοι
το 1893 ανέρχονταν σε 60¹⁷.

Ο Σύλλογος Κυριών¹⁹ ιδρύθηκε από τη
Βασίλισσα Ολγα το 1875 με σκοπό τη γυναικεία
επιμόρφωση και ιδιαίτερα την εκπαίδευση νο-
σοκόμων-γυναικών, γι' αυτό και ανέλαβε με
δικά της έξοδα την ίδρυση «Παιδευτηρίου» για
τη μόρφωσή τους. Αλλά επειδή πείστηκε ότι
χρειάζεται Νοσοκομείο για την εκπαίδευσή
τους- τότε μάλιστα που η νοσηλεία ήταν άγνω-
στη στην Ελλάδα- προχώρησε στην ίδρυση του
Ευαγγελισμού. Αρχικά, αναφέρει η Ε. Λά-
σκαρη¹⁷, η βασίλισσα Ολγα επιθυμούσε να ορ-
γανώσει τάγμα νοσηλευτριών που θα είχε θρη-
σκευτική μορφή¹⁷. Όταν είδε ότι αυτό ήταν
δύσκολο έργο, μετέβαλε γνώμη. Αποφάσισε για
αυτές που εισέρχονταν στο Ίδρυμα ως μαθή-
τριες πως έπρεπε να είναι γυναίκες άνω των 20
ετών. Γυναίκες κάτω των 20 δεν γίνονταν δε-
κτές ως νοσηλεύτριες. Έπρεπε να ξέρουν γραφή
και ανάγνωση και μια ξένη γλώσσα ήταν σημα-
ντικό προσόν επιλογής. Μετά μια εκπαίδευση
ενός έτους και εξετάσεις υπέγραφαν σύμβαση
για 6 χρόνια ως νοσηλεύτριες, κατά το οποίο
διάστημα έπρεπε να παραμείνουν άγαμες.

Ο μισθός των μαθητριών ήταν 30 δρχ. το
μήνα και επί πλέον 180 δρχ. στο τέλος κάθε
έτους. Τους κρατούσαν 200 δρχ. το χρόνο, οι
οποίες τους επιστρέφονταν με τόκο 4% μετά τα
6 χρόνια της σύμβασής τους. Τα χρήματα που
κρατήθηκαν δεν επιστρέφονταν σε περίπτωση
κακής διαγωγής κάθε μιας, καθώς επίσης αν
αποχωρούσε πριν από την λήξη της σύμβασής
της. Κάθε νοσηλεύτρια είχε δικαίωμα να ζητήσει
διακοπή σύμβασης αν επιθυμούσε να παντρευ-
τεί. Αλλά αυτές οι περιπτώσεις (κατά τη Λά-
σκαρη) ήταν σπάνιες, διότι οι περισσότερες από
αυτές τις γυναίκες είχαν ξεπεράσει το συνηθισμέ-
νο όριο ηλικίας γάμου. Ο συνολικός αριθμός των

νοσηλευτριών ήταν 26. Μια νοσηλεύτρια ανά 3 νύκτες διανυκτέρευε στο Νοσοκομείο¹⁷.

Η βασίλισσα είχε αποσπάσει μια νοσηλεύτρια από τον Ευαγγελισμό στο Δημοτικό Νοσοκομείο του Πειραιά (Τζάννειο), για τη νοσηλεία ξένων ναυτικών. Αυτή έπρεπε να γνωρίζει ξένες γλώσσες¹⁷.

Στην αρχή οι νοσηλεύτριες έμεναν σε κτίριο που είχε νοικιάσει η βασίλισσα με δικά της χρήματα και στη συνέχεια έμεναν στον Ευαγγελισμό¹⁷. Σύμφωνα με τα παραπάνω η ιστορία του Θεραπευτηρίου «Ευαγγελισμός» είναι στενά συνδεδεμένη με το έργο της βασίλισσας Ολγας*.

12ον Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο ή Φρενοκομείο Ζωρζή και Ταρσής Δρομοκαΐτου

Κλινική για ψυχοπαθείς²⁴. Ιδρύθηκε το 1887 με κληροδότημα 805.000 δρχ. του Ζ. Δρομοκαΐτη²⁵. Επιπλέον πρόσφεραν για την οικοδόμηση και άλλων Τμημάτων με σκοπό τη

νοσηλεία απόρων ψυχοπαθών, ο Κ. Σεβαστόπουλος 40.000 δρχ. (1889), ο Π. Θεολόγος 75.000 δρχ. (1890), ο Α. Συγγρός 60.000 λίρες Αγγλίας (1890), η Ιφιγένεια Συγγρού 134.000 δρχ. καθώς και άλλοι²⁶. Κατά το αρχικό σχέδιο το Ιδρυμα αποτελείτο από 2 Τμήματα, των «απόρων» τάξεων και των «ευπόρων», «ιδίαις δαπάναις». Κάθε Τμήμα χωριζόταν σε πτέρυγες ήσυχων, ανήσυχων, ακάθαρτων και φυματικών ψυχοπαθών²⁶. Από τους 206 ασθενείς⁵ που νοσηλεύτηκαν από τον Οκτώβριο του 1887 μέχρι το Δεκέμβριο του 1890, οι 74 ήταν καθυστερημένοι, οι 46 είχαν παράλυση του εγκεφάλου και οι 29 έπασχαν από μελαγχολία. Την εποχή εκείνη στο Ψυχιατρείο νοσηλεύονταν 72 άνδρες ασθενείς και 39 γυναίκες. Οι δαπάνες του Ιδρύματος ήταν περίπου 25.000 δρχ. το χρόνο. Το κεφάλαιό του ανέρχονταν σε 300.000 δρχ.

13ον Ασυλο Ανιάτων

Ιδρύθηκε το 1892 με πρωτοβουλία της «Αδελφότητας των θυγατέρων του Επουρανίου

* Θεωρείται σκόπιμο ν' αναφερθεί με συντομία το όλο φιλανθρωπικό έργο της βασίλισσας Ολγας. Η συμβολή της υπήρξε μεγάλη στην ποιοτική αναβάθμιση της νοσηλείας στην Ελλάδα. Σε αυτή ανήκει η τιμή να εισαγάγει τη συστηματική εκπαίδευση των νοσηλευτών και να την καταστήσει ανάλογη των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων. Σημειώτεον ότι η Βασίλισσα σε κάθε επίσκεψή της στο εξωτερικό επισκεπτόταν νοσοκομεία και ενημερωνόταν για όλες τις προόδους των νοσοκομείων¹⁷.

Το 1867 έγινε επίτιμος πρόεδρος της «Ηπειροθεσσαλομακεδονικής Επιτροπής», με σκοπό την περίθαλψη των γυναικοπαίδων της Κρήτης και στην οποία πρόσφερε 15.000 δρχ.¹⁹.

Το 1868 ανέλαβε υπό την προστασία της τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και το Αρσάκειο καθώς και το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο²¹.

Το 1872 ίδρυσε τον πρώτο στην Ελλάδα Σύλλογο Κυριών για τη γυναικεία εκπαίδευση, με σκοπό την ίδρυση εργαστηρίου απόρων γυναικών²¹.

Το 1875, όπως ήδη αναφέρθηκε, ίδρυσε το Σύλλογο Εκπαίδευσης Νοσοκόμων και ανέλαβε με δικά της έξοδα την ίδρυση παιδευτηρίου για τη μόρφωση νοσοκόμων-γυναικών²⁰. Η προσπάθεια ήταν αδύνατο να καρποφορήσει χωρίς την ύπαρξη νοσοκομείου και γι' αυτό πέτυχε την ίδρυση του Ευαγγελισμού το 1884.

Υπό την προστασία της ανέλαβε και το «Πρότυπο Παρθεναγωγείο» που ιδρύθηκε το 1890 από το Σύλλογο Γυναικείας Εκπαίδευσης¹⁹.

Το 1891 συνέστησε την «εν Χριστώ Αδελφότητα» για την ηθική και υλική βελτίωση των φυλακισμένων, ενώ κλάδοι της ιδρύθηκαν σε όλη την Ελλάδα όπου βρίσκονταν φυλακές. Με σημαντική εξάλλου προσφορά 315.000 χρυσών δραχμών του Γεωργίου Αβέρωφ το 1892 ανήγειρε το «Εφηβείο των Φυλακών Αβέρωφ» τα εγκαίνια του οποίου έγιναν στις 16.1.1897. Στη συνέχεια ίδρυσε, μετά από κορηγία του αυτοκράτορα της Ρωσίας Νικολάου Β', το Παράρτημα των «Υπερηλίκων Εφήβων». Αμέσως κατόπιν, πάλι με τη κορηγία του τσάρου Νικολάου Β', ίδρυσε και οργάνωσε τις γυναικείες φυλακές¹⁹.

Για τους στρατιώτες ίδρυσε «στρατιωτικά λουτρά» στη μνήμη της κόρης της Αλεξάνδρας (πέθανε το 1891)¹⁹.

Στον Πειραιά¹⁹, επίσης στη μνήμη της κόρης της Αλεξάνδρας, ίδρυσε το Ρωσικό Νοσοκομείο, για να νοσηλεύονται οι ασθενείς ναύτες του ρωσικού στόλου που έρχονταν στον Πειραιά, καθώς και οι Πειραιώτες πολίτες. Επίσης υπό την προστασία της είχε αναλάβει και το Δημοτικό Νοσοκομείο Πειραιά¹⁹.

Αλλά και η «Ελεήμων Εταιρεία» και το «Πτωχοκομείο» ήταν έργα της. Ανήγειρε με δικά της χρήματα Τμήμα Εξωτερικών απόρων στο Οφθαλμιατρείο²². Είχε καταθέσει στην Τράπεζα 600.000 χρυσές δραχμές για την ίδρυση Λαϊκού Μαιευτηρίου, με σκοπό την παροχή δωρεάν υπηρεσιών στις γυναίκες του λαού¹⁹.

Στον ατυχή πόλεμο του 1897 η βασίλισσα εργαζόταν νυχθημερόν στα νοσοκομεία και ίδρυσε στην οδό Ηρώδου του Αττικού δικό της Νοσοκομείο (όπου νοσήλευε η ίδια τους τραυματίες)²³. Στον πόλεμο του 1912 ανέλαβε τη γενική εποπτεία όλων των δραστηριοτήτων και την προεδρία του Ερυθρού Σταυρού²³.

Στα τελευταία έτη της ζωής της ίδρυσε τον «Οίκο της Αγίας Ολγας», ο οποίος συντηρείτο με δαπάνες της υπό την επιτήρησή της Σ. Μπαλτατζή, με σκοπό τη μόρφωση νοσηλευτριών που ασκούσαν στον Ευαγγελισμό¹⁹.

Σημειώτεον ότι ο θεσμός των περιπτέρων ήταν ιδέα της βασίλισσας Ολγας. Για να βοηθήσει οικονομικά τους ανάπηρους των Βαλκανικών Πολέμων, τους παραχώρησε μικρά περίπτερα, τα οποία στήθηκαν από το 1913 στις γωνίες των πεζοδρομίων¹¹.

Αναφέρεται επίσης ότι από τις 6.000 ρούβλια που έπαιρνε κάθε μήνα από τη Ρωσία (όπως όλες οι μεγάλες δούκισσες) τις 4.000 δαπανούσε στα διάφορα αγαθοεργά της έργα. Από τις 2.000 που κρατούσε δίδεν για ατομική της χρήση, ορισμένα χρήματα διαρκώς τα διέθετε στους αρρώστους της ή τους απόρους που ζητούσαν τη συνδρομή της¹⁹.

Βασιλέως»⁸. Σκοπό είχε τη νοσηλεία και περίθαλψη απόρων που έπασχαν από χρόνια ανίατα νοσήματα. Τους ασθενείς επισκεπτόταν και ιατρός²⁷.

14ον Αρεταίειον

Ιδρύθηκε με χρήματα του Καθηγητή της Χειρουργικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Θ. Αρεταίου, το 1896, σαν Χειρουργική-Γυναικολογική Κλινική του Πανεπιστημίου¹¹. Σκοπό είχε τη διδασκαλία των φοιτητών της Ιατρικής και τη νοσηλεία ασθενών που έπασχαν από χειρουργικά και γυναικολογικά νοσήματα. Διευθυντές ήταν οι εκάστοτε καθηγητές της Χειρουργικής και Γυναικολογικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών⁸.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορεί να λεχθεί ότι παρά τη μεγάλη φτώχεια και δυστυχία που κυριαρχούσε στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα, κάτι που έκανε τον Ε. Αβουτ²⁸ να την αποκαλέσει «δυστυχισμένη χώρα», το έργο της ίδρυσης νοσηλευτικών ιδρυμάτων και παροχής φροντίδας υπήρξε αξιόλογο. Σε αυτό πρωτεύοντα ρόλο έπαιξε η ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία στηριζόταν στη φιλανθρωπία.

LAMPRINI KOURKOUTA, *Hospitals of Greece, especially in Athens and Piraeus, of the 19th century. The present study refers to the hospitals of Greece, particularly of Athens and Piraeus, during the 19th century. Nosileftiki 4: 254-261, 1996.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γ.Κ. Πουρναρόπουλου, 1973, Η Ιατρική του Αγώνος, Αθήναι.
2. Κ. Η. Μπίρη, 1995, Αι Αθήναι, Αθήνα, Μέλισσα, έκδοση Β΄.
3. A Mansolas, 1878, La Grece a l' Exposition Universelle, Paris, Edition Seconde.
4. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός, 1928-1932, Αθήναι, Φοίνιξ, τόμος ΚΒ΄, 237.
5. R.A. H. Bickford-Smith, Η Ελλάδα την Εποχή του Γεωργίου του Α΄, μτφρ. Λ. Παπαδάκη, Αθήνα, Ειρμός.
6. Σ.Β. Μαρκεζίνη, 1966, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας, Αθήναι, Πάπυρος, τόμος 5.

7. Εγκυκλοπαίδεια Λαρούς Μπριτάννικα, 1991, Πάπυρος, τόμος 3, 447-448.
8. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός, τόμος Β΄, 249-257.
9. Β. Α. Θεοδωράκη, 1988, Το Οφθαλμιατρείο Αθηνών και η εποχή του, Αθήνα, Διδακτορική Διατριβή.
10. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός, τόμος ΙΣΤ΄, 472.
11. Μ. Μαρκογιάννη, 1995, Ματιές στην Αθήνα που έφυγε, Αθήνα, Φιλιππούτης.
12. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός, τόμος Α΄, 916.
13. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός, τόμος Ζ΄, 779.
14. Γ. Δερτιλή, 1980, Το ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873), Αθήνα, 163-173.
15. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός, τόμος ΙΑ΄, 908.
16. Θεραπευτήριον «Ευαγγελισμός», Λεύκωμα Πεντηκονταετηρίδος (1884-1934), Αθήναι, Νεοελληνικά Γράμματα.
17. H. Lascaris, 1893, La Charite de la Reine Olga, La Nouvelle Revue, tome LXXXIII, Paris, 815-822.
18. Γ.Μ. Μπαζίλη, 1966, Ανδρέας Συγγρός, Αθήνα, Δημιουργία, 187-191.
19. Ι. Καρόλου, 1934, Ολγα, Η Βασίλισσα των Ελλήνων (22 Αυγούστου 1851-19 Ιουνίου 1926), Αθήναι, Εστία.
20. Β.Α. Λανάρα, 1978, Τα Εκατό Χρόνια της Σχολής Αδελφών Νοσοκόμων του Ευαγγελισμού (1875-1975), Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.
21. Εγκυκλοπαίδεια Λαρούς Μπριτάννικα, 1991, τόμος 46, Πάπυρος, 328-329.
22. Αγνώστου Συγγραφέα, Η Βασίλισσα Ολγα.
23. Βασιλόπαιδος Μαρίας, 1951, Αναμνήσεις, Αθήναι, Σκαζίκη.
24. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός, τόμος Θ΄, 556.
25. Δρομοκαΐτιο Θεραπευτήριον, 1987, Εκατό χρόνια Κοινωνικής Προσφοράς. 1887-1987, Αθήνα, Fotounica.
26. Μ. Γιαννήρης, 1936, το Ιστορικόν της Ιδρύσεως του Θεραπευτηρίου Ζωρζή και Ταρσής Δρομοκαΐτου, Αιγαίον, τόμος 2ος, τεύχος 3ον, Αθήναι, 180-184.
27. Γ. Καιροφύλα, 1978, Η Αθήνα και οι Αθηναίοι (1834-1934), Αθήνα.
28. Ε. About, 1897, La Grece Contemporaine, Paris, Hachette, Edition Onzieme.